

УДК: 94(477)008:-058.237

Святослав Даниленко*

УКРАЇНЬСКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РУСІ ЗА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ (др. пол. XIX — поч. XX ст.)

В статті розглядається роль української інтелігенції в культурному розвитку в період, який отримав назву «національне відродження» — друга половина XIX — початок XX ст.

Ключові слова: українська культура, національне відродження, інтелігенція, імперська політика.

Характерною особливістю українського історичного процесу була перервність державної традиції. Тому носіями української культури впродовж століть, як зазначають дослідники, виступали не тільки державні інституції — національна школа, університети, наукові товариства, релігійні організації, громадські об'єднання, а й дворянські, старшинсько-шляхетські і інтелігентські родини¹. Українська культурна та соціальна історія представлена низкою видатних дворянсько-інтелігентських та козацько-старшинських родин, таких як Капністи, Полетики, Гудовичі, Забіли, Білозерські-Куліші, Антоновичі, Лазаревські, Грушевські, Дорошенки, Ревуцькі, тощо.

В контексті сказаного значний науковий інтерес становить життя і творчість відомої у свій час в Україні родини Дурдуківських, передусім педагога, освітнього і громадського діяча, одного з засновників видавництва «Вік», київської «Просвіти», Українського наукового товариства, представника соціологічного напрямку культурно-історичної школи у літературознавстві Володимира Федоровича Дурдуківського, його брата — оперного співака, педагога і пропагандиста української вокальної творчості Сергія Дурдуківського, а також їхньої сестри — Онисії.

Діяльність родини Дурдуківських розгорталась в період нового національно-культурного піднесення українського народу, яке відбувалось в складних соціально-економічних і політичних умовах. В XIX ст. підросійська Україна залишалась одним із найбільш визискуваних економічних районів імперії. Тут зосереджувалося 20% всієї гірничодобувної та обробної промисловості, добу-

---

* Святослав Даниленко — аспірант кафедри Історії та етнополітики інституту Української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, swdan@ua.fm.

¹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII–XX ст.). — К., 2000, С. 34–45.

валось 65% усього вугілля, виплавлявся 51% чавуну і сталі. Розширювалася мережа залізниць, ускладнювалася інфраструктура виробництва. У 1904 р. Україна давала близько половини загальноросійського збору озимої та ярої пшениці². В той же час українці залишалися на 90% селянською нацією з деформованою колоніальними впливами внутрішньою структурою. В ній мало було економічно міцних і, відповідно, політично активних соціальних верств. Ті ж, які могли б забезпечити політичне керівництво були здегенеровані або недорозвинені. Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося близько 100 тис. україномовних осіб, які жили за рахунок «прибутків від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею»³. Це становило близько півсотка усього населення України, і 0,7% україномовного населення. «В цьому соціально-політичному вакуумі, — пише відомий історик Г. Касьянов, — політичний провід судилось перебрати вкрай нечисленній національній інтелігенції, зокрема тій її професійній частині, яка історично традиційно перебувала в тій чи іншій формі опозиції царському режиму, вважала своїм покликанням плекати і розвивати національну культуру і свідомість»⁴.

Становлення капіталізму сприяло формуванню інтелігенції з різночинних верств, які стали провісниками національного відродження. Центрами підготовки інтелігенції стали міста, в яких діяли університети, — Львів, Харків, Київ, Одеса, Чернівці.

Українські землі перебували у XIX ст., як відомо, у складі двох імперій. Між розвитком двох частин України існували відмінності. Реформи австрійських цісарів, які діяли в умовах конституції 1848 р. і 1867 р., відкрили шлях капіталізму у Східній Галичині, Закарпатті і Буковині раніше, ніж російських самодержавців у Наддніпрянщині. В Австро-Угорщині існували певні політичні свободи, рівність громадян, загальнодержавний парламент і крайові сейми, в т.ч. в Галичині і Буковині, вибори до яких здійснювались за участю всього населення. Українська мова і культура формально не заборонялися. Все це сприяло зростанню активності українського населення і його організованості. Саме цей регіон став у першій половині XIX ст. осередком українського руху. Зокрема, у Східній Галичині з'являється низка організацій, як, Товариство греко-католицьких священників, які ставили за мету сприяти культурному розвитку народу. Іван Могильницький, український освітній і культурний діяч, вчений-філолог створив першу в Галичині граматику української мови «Грамматика язика словено-руського» (1823 р.). Він першим серед західноукраїнських мовознавців обґрунтував положення про самостійність і самобутність української мови. Цим спростовував поширені у той час помилкові уявлення і твердження про укра-

---

² Історія Української РСР: В 10 т. — Т. 4. — К., 1978. — С. 13.

³ *Сарбей В.Г.* Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 5.

⁴ *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993. — С. 41.

їнську мову, як діалект польської або російської мови, і визначив українську мову як одну з реально існуючих осібних східнослов'янських мов.

Однією з найбільш відомих організацій Галичини в 30-х рр. XIX ст. був культурно-освітній гурток «Руська Трійця», до якого входили М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич. Головною їхньою метою була боротьба проти національного гноблення, поширення знань про українську історію, культуру, традиції, перетворення української мови на літературну. Той, хто вступав до гуртка, давав клятву утверджувати права рідної мови, робити все для воскресіння народу до нового життя. Вищим досягненням гуртка став альманах «Русалка Дністрова». У «Передмові» до нього М. Шашкевич закликав до відродження української літератури у Галичині. Альманах містив добірку народних пісень і переказів. Перший його наклад було надруковано у Будапешті, але конфісковано у Львові. Загалом реакція австрійської влади щодо українських видань була жорсткою. Для них вводилася спеціальна цензура. Основою для заборони могло стати навіть те, що книга була надрукована не церковним шрифтом, а «гражданкою». У цих умовах «Руська трійця» існувати не могла. У 1837 р. вона припинила свою діяльність. Однак започаткована нею ідея нерозривної єдності всіх українських земель, незалежно від їх перебування у складі Австрійської чи Російської імперій, набувала все більшої популярності.

Одним з наслідків діяльності національної інтелігенції слід вважати «весну народів» — революцію 1848 р. В Україні її очолили представники української інтелігенції. Центром революційних подій у західноукраїнських землях був Львів. Саме тут у травні 1848 року українська інтелігенція та уніатське духовенство створили першу в Західній Україні українську політичну організацію — Головну Руську Раду, до складу якої входило 30 членів. Її очолив єпископ Григорій Якимович. У маніфесті від 10 травня 1848 р. Рада заявила про єдність усього 15-мільйонного українського народу і підтримала національні права всіх поневолених народів Австрійської імперії. Для українців вона вимагала автономії. Для сприяння розвитку української культури Головна Руська Рада утворила культурно-освітнє товариство Галицько-Руську матицю, відкрила Народний Дім у Львові, видавала першу в Галичині українську газету «Зоря Галицька». У жовтні 1848 року нею був скликаний Собор руських учених.

Таким чином, уже в середині XIX ст. західноукраїнська інтелігенція у своїй боротьбі за національне відродження, поєднувала як суто національні, так і політичні вимоги. Створюючи нові організації, вона спрямовувала їхню діяльність на задоволення національно-політичних потреб українського народу. Певною мірою і завдяки їй в Австрійській імперії було ліквідовано кріпосне право, проголошено конституційне правління та громадянські права.

У Наддніпрянщині розвиток національного руху стримувався феодалізмом і самодержавством. Старшина, отримавши дворянські привілеї, зросійщилась. Православна церква, потрапивши в залежність від уряду, теж не могла обстоювати інтереси національної культури.

І все ж культурний рух пробивався крізь пута абсолютизму. У ті часи в різних містах відкривалися університети, інші навчальні заклади. Початок XIX ст. став періодом народження української літературної мови, українського романтизму, перших організацій, які стали провісниками національного відрод-

ження. Насамперед ідеться про Кирило-мефодіївське товариство, яке задекларувало ідеї слов'янського братства, федералізму тощо. великого резонансу набула діяльність Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського. Ідейним натхненником українського відродження був Т.Г. Шевченко. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства була першою спробою української інтелігенції перейти від культурницької до політичної стадії боротьби за національне визволення України. Водночас інтелектуальні зусилля української інтелігенції нерідко розбивались об масову неписьменність населення.

Нову сторінку у культурному розвитку обох частин України відкрила друга половина XIX ст. На Наддніпрянщині поштовхом до цього стали реформи 1860–1870-х рр. На Правобережжі серед дворянства та інтелігенції все більше з'являється молоді, яка співчуває народу, захищає його культуру. Одним з лідерів цього руху став В. Антонович. Прихильників таких поглядів називали «хлопоманами» («любителями народу»). У 1859 р. виникає напівлегальна організація Громада, мета якої полягала у просвіті мас, для яких організовувалися безкоштовні недільні школи з українською мовою навчання, бібліотеки, читальні. З київською Громадою співпрацювали М. Драгоманов, П. Чубинський — етнограф, автор слів «Ще не вмерла Україна» та ін. Громади розгорнули діяльність і в інших містах — Чернігові, Полтаві, Катеринославі. Найчисельнішими були Громади у Харкові та Одесі. Серед найактивніших учасників громадівського руху були М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, Панас Мирний, М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Русов, П. Чубинський. Ідейний центр руху було створено навіть у Петербурзі, де у 1861 р. почав видаватися регулярний український журнал «Основа», у якому розміщували свої праці М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов та ін. Це був перший український журнал у Російській імперії. Активізації українського руху сприяв заснований у 1873 р. в Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. В його роботі брали участь понад 200 представників інтелігенції. Відділ зібрав і видав величезний матеріал з історії, економіки, культури рідного краю.

Національне відродження в Україні, як і в інших країнах, пройшло за визначенням вчених (М. Грох та ін.), три стадії: етнографічну або фольклорну; культурницьку або мовну; самостійницьку або політичну. Відповідно відбувався процес оновлення старої та становлення нової інтелігенції. На першій стадії невелика група вчених збирає історичні документи, фольклор, доводячи самотність народу. На другій, на основі народної мови і традицій, формується національна література, розвивається мистецтво. Нарешті, на третьому етапі з ініціативи нової інтелігенції виникають організації, які домагаються національної політичної суб'єктності. Отже, культурницький етап передуює політичному, створює фундамент для останнього. В Україні ця послідовність була спотворена. Ще у 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва, який обмежував живання української мови. Внаслідок цього Полтавська і Чернігівська громади були повністю розгромлені, а журнал «Основа» — закрито.

Проте, якщо цей циркуляр пов'язувався з польським рухом та самим його ініціатором визнавався як тимчасовий, то пізніші заходи царату були спрямовані безпосередньо проти української культури.

У 1870 р. освітні заклади імперії отримали роз'яснення міністра освіти Росії Д. Толстого про те, що «кінцевою метою освіти всіх іногородців, незаперечно повинно бути зросійщення». Через кілька років в Росії було запроваджено статут про початкові народні школи, в якому підтверджено, що навчання має провадитись лише російською мовою. А в 1876 р. імператор Олександр II видав сумнозвісний Емський указ про заборону ввозити до імперії будь-які книги і брошури, написані «малоросійським наречием», друкувати оригінальні твори та переклади українською мовою, влаштовувати сценічні вистави, друкувати українські тексти до нот і виконувати україномовні музичні твори. Указ зобов'язував «прийняти як загальне правило», щоб у школи України призначалися учителі-росіяни, а українців направляли на учительську роботу в Петербурзький, Казанський й Оренбурзький учбові округи.

З України змушені були виїжджати не лише учителі, але й представники інших верств інтелігенції. Українська інтелігенція зазнавала тотального тиску, переслідувань і репресій. Діяльність Громад була заборонена, закритися Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Протягом 1876–1880 рр. відомих вчених та педагогів М. Драгоманова, П. Житецького та багатьох інших звільнили з роботи за наукові праці з українознавства. М. Драгоманов і П. Чубинського було прийнято рішення негайно вислати з краю «как неисправных и положительно вредных в крае агитаторов... с воспрещением въезда в Южные губернии и столицы, под секретное наблюдение». Емігрантами стало немало інших громадянців. Для України і для них М. Драгоманов впродовж 1878–1882 рр. видавав у Женеві перший український журнал за межами Російської імперії — «Громада».

Українська мова відповідними розпорядженнями імператора і урядових установ була заборонена не тільки в державних, але й у народних школах, церквах, театрах, в усіх офіційних установах. У 1895 р. навіть дитячі книжки було заборонено видавати українською мовою. Цензура вилучала з українських текстів такі слова як «Україна», «український», «Січ», «Запоріжжя», «козак». У 1896 р. Б. Грінченко в одному з часописів зазначав: «Українські національні згадки, українську історію викинено з читанок шкільних... А замість історії української скрізь історія московська викладається так, ніби вона нашому чоловікові рідна. Та ще й яка історія! Що стукнеш, то скрізь історія хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Катерині, Петрові; хвали Суворовим, Корниловим, Скобелевим і всій російській солдатчині! Тут усякі «подвиги» рабської вірності».

Царським указом відхилялись будь-які прохання, петиції щодо зміни становища в культурно-духовній сфері України. В 1905 р. Кабінет міністрів Росії відхилив прохання Київського та Харківського університетів скасувати заборону щодо української мови. Ректор Київського університету відмовив 1400 студентам у відкритті чотирьох кафедр українознавства з українською мовою викладання. При цьому він заявив, що університет — це «загальнодержавна інституція», і в його стінах не може бути іншої мови, крім російської.

Самодержавство постійно політизувало питання української культури і мови. Провідникам українського руху довелося розв'язувати завдання усіх трьох

етапів водночас. Це призвело до зміни поколінь культурних діячів українського руху. Фактично відходить від активної діяльності колишнє керівництво «громад», яке не сприйняло політичного радикалізму та прагнуло пристосуватись до антиукраїнських заходів. На перший план виходить нова генерація української інтелігенції (Леся Українка, Д. Антонович, С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Винниченко та ін.) і ті представники середнього покоління (зокрема, М. Драгоманов), які виявили готовність поєднувати професійну та культурницьку роботу з політичною. Аполітичне культурництво починає занепадати. Молоде покоління інтелігенції, було виховане українофілами, під загальноросійським та галицьким впливом прагне політизації українського руху.

В середовищі інтелігенції Західної України теж не було єдності. В ній чітко виділялися три течії — москофіли, народовці і радикали. Якщо перші не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної російської народності від Карпат до Камчатки», то другі спрямовували свої зусилля на служіння інтересам українського народу, на розвиток української мови і культури, підвищення культурно-освітнього рівня і національної свідомості українського населення. Радикали ж, очолювані І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, виступали за утворення незалежної України, пропагували революційні методи боротьби, закликали до політичної діяльності широкі народні маси.

«З 1890-х років особливо, — писав М. Грушевський, — Галиція стає горнилом української політичної й суспільної думки для всієї України, так би мовити — зразковою школою політичної і культурної роботи, в котрій приймають найактивнішу участь політично настроєні елементи українського громадянства Росії»⁵.

Попри антиукраїнську політику уряду Австрійської (з 1868 р. — Австро-Угорської) імперії на західноукраїнських землях в цілому існували відносно демократичні порядки, які давали змогу здійснювати культурницьку роботу. У 1868 р. народовці заснували у Львові культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке очолив відомий педагог, журналіст, композитор А. Вахнянин. Товариство займалось виданням книг, журналів українською мовою. Крім культурно-просвітницької, проводило й економічну діяльність — заснувало кооперативи, крамниці, позичкові каси. «Просвіта» мала свої філії у всіх містах Західної України і на кінець XIX ст. за популярністю серед населення могла зрівнятись з церквою.

На рубежі 70–80-х рр. XIX ст. народовці все більше і більше втягуються в політичне життя. У 1885 р. вони заснували свій політичний орган — Народну раду, яку очолив Ю. Романчук. Вона мала продовжити традиції Головної Руської Ради. Організація висунула вимогу надати українським землям автономію в межах Австро-Угорщини.

---

⁵ *Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. // Освобождение России и украинский вопрос: статьи и заметки. — СПб, 1907. — С. 51.*

З ініціативи Ю. Романчука протягом 1879–1896 рр. народовці видавали тижневик «Батьківщина». 14 січня 1880 р. вийшов перший номер газети «Діло» — найстаріший і впродовж багатьох років єдиний український щоденник. Через свою пресу народовці пропагували ідеї просвіти народу, гасла прогресу, лібералізму, демократії і федералізму. У 1894 р. із Києва до Львова приїхав М. Грушевський, зайнявши посаду професора Львівського університету. Він же очолив створене «Просвітою» Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Це справило позитивний вплив на розвиток національного руху, на зміцнення зв'язків між західними та східними українцями.

В 60–70-і рр. XIX ст. інтелігенція Буковини розгорнула діяльність українських товариств «Руська Бесіда», «Руська Рада», «Союз» та ін. Активну участь в них брали Ю. Федькович, Є. Пігуляк, І. Тимінський, О. Попович та ін. На Закарпатті народовські ідеї відстоювали В. Чопей, А. Волошин, Ю. Жаткович, Г. Стрипський та ін.

Поява громадсько-культурних організацій на західноукраїнських землях сприяла консолідації українства, передусім інтелігенції, у боротьбі за розширення національних прав. Однак з точки зору перспектив української культури потенціал Галичини, Буковини і Закарпаття був недостатній. Причинами цього були ресурсна слабкість руху, зумовлена економічною відсталістю цих земель, шовіністична політика щодо українців як австрійської влади, так і представників визвольних рухів інших народів. Особливо потужними були польські впливи. Вони посилювались тим, що навіть на українських землях чисельність українського населення у містах поступалася полякам та представникам інших національностей. Слабкість українського руху виявилась і в тому, що необхідність протистояння експансії польської культури змусила багатьох представників місцевої інтелігенції бачити порятуюнок в тісному союзі з Росією.

Натомість такий потенціал для українського руху існував на Наддніпрянщині. Хоча сільське населення тут сягало 90%, міста були осередками передового розвитку. Тут будувалися потужні індустріальні підприємства, функціонували університети, наукові центри тощо. Саме тут концентрувався потенціал культурного розвитку нації. Водночас, на відміну від Австрійської України, на Наддніпрянщині до 1905 р. не існувало цивілізованих умов для розвитку української культури, а самі питання цього розвитку були політизовані. Наприкінці XIX ст. в усій Україні і Московщині нараховували 74 свідомих українців, які були розсіяні і не мали зв'язку один з одним⁶. Згодом цей список збільшився на 20 осіб. Водночас, частка інтелігенції Російської імперії, зосереджена в Україні, була досить високою: тут працювало 22,7% усіх учителів, 19% медичних працівників, 22,5% адвокатів, 13,6% діячів науки, літератури, мистецтва⁷. Українці серед них становили приблизно 30%, тоді як серед населення України вони склали майже 73%⁸.

---

⁶ Кононенко М. Спогади / Упоряд. П. Ротача. — Полтава, 1998. — С. 122.

⁷ Чиговська Л.Г. Діяльність більшовиків України серед інтелігенції в січні–серпні 1905 р. // Український історичний журнал. — 1972. — № 10. — С. 103.

⁸ Див.: Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — К., 1905. — С. 2.

Зміцнення національно-культурних основ, створених і збережених попередніми поколіннями, було наслідком і джерелом зростання національної свідомості інтелігенції, демократизації її складу, розширення соціальної бази українського руху. До складу української інтелігенції все активніше вливались представники заможних верств села і середніх верств міста. Відповідно посилювався соціальний чи соціально-генетичний зв'язок і з селянством, носієм національних звичаїв і традицій, а також з тими верствами населення, які були тісно пов'язані з селом, — сільськими вчителями, священиками, земськими діячами тощо. Під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин внутрішнього і зовнішнього характеру етнічна самосвідомість інтелігентного вихідця із селянських верств трансформувалась у національну свідомість. Українська інтелігенція на той час уже досягла такого рівня розвитку, що в її середовищі склалися соціально-історичні передумови для відтворення і передачі національно-культурних традицій від одного покоління до іншого. Спадкове володіння духовними національно-культурними цінностями збільшувало потенціал і посилювало вплив окремих родин та культурне життя України і посилювало процес його відродження. Родини Єфремових, Грушевських, Матушевських, Рильських, Чикаленків, Дорошенків, Дурдуківських, Антоновичів, Кониських, Симиренків, Яхненків, Терещенків, Драгоманових, Косачів та багатьох інших стали суттєвими факторами впливу.

Нове покоління української інтелігенції все більше все більше тяжіло до масштабніших форм об'єднання, радикальних дій, і фактично, політизації культурницького руху, утворення політичних організацій. Суттєвим кроком у цьому напрямі стало створення у 1897 р. в Києві таємної організації, яка стала основою майбутньої Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). Ініціативу її створення підтримали і молоді і старі громадівці. Серед засновників організації разом з С. Єфремовим був і В. Дурдуківський.

На кінець 1898 р. Загальноукраїнська безпартійна організація об'єднувала вже 22 громади в різних містах України чисельністю понад 400 осіб. Керівництво організацією здійснювала Рада, яку очолювали в різні роки композитор М. Лисенко, історик В. Антонович.

При Раді організації діяв видавничий гурток, до якого входили С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Страшкевич, В. Прокопович. У 1898 р. з нагоди століття виходу у світ «Енеїди» І. Котляревського гурток взявся за видання збірки творів українських письменників рідною мовою. Того ж року видавничий гурток ЗУБДО був перетворений у видавництво, яке дістало назву «Вік». Це було перше видавництво в Україні, яке легально займалось друком і розповсюдженням української літератури. Воно згуртувало навколо себе значні творчі сили, активізувало у своїй діяльності різноманітні функції книгодрукування — від суто інформативної до популяризаторської і культурно-просвітницької. Друковане слово сприяло розширенню масштабів національно-культурного руху. «Українська книжка, — згадував С. Єфремов, — починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей»⁹.

---

⁹ Єфремов Сергій. Історія українського письменства. — Київ; Лейпціг, 1919. — Т. 2. — С. 282.

Робітничі страйки, селянські виступи 1901-1903рр., утворення партій молодшою, радикальною частиною української інтелігенції підштовхнуло ЗУБДО до більш активніших дій і висунення політичних гасел. У 1903 р. організацією був розроблений проект програми, головними ідеями якої було проголошення автономії України та інших національних частин Росії і широке запровадження української мови у всіх школах, у судочинстві, адміністративних справах тощо. Восени 1904 р. на базі ЗУБДО була утворена Українська демократична партія, яка об'єднала переважно «культурників» — помірковану частину інтелігенції. Однак на той час українське питання вже вийшло за межі національно-культурного. Воно не могло бути розв'язане без розв'язання політичних та соціально-економічних проблем. Радикалізація ліберального руху в Україні призвела до розколу Української демократичної партії і утворення Української радикальної партії.

В подальшому українська інтелігенція перебувала в зоні впливу різних партій, політичних течій і рухів, але завжди продовжувала боротьбу за українське слово, українську культуру, українське книгодрукування.

Революція 1905–1907 рр. зняла значну кількість обмежень з української культури. У цей час виникає українська преса — газети «Хлібороб» і «Громадська думка». На початку 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві виходило 18 українських газет та журналів, а до середини року — 35. Розгортається друкування українських книжок, з'являються видавництва «Час», «Ранок», «Дзвін». Російська академія наук визнала українську мову «мовою, а не наречіем». Св. Синод видав Євангеліє українською мовою. Навіть ставилося питання про українську мову як мову богослужіння, проте воно не було вирішене.

На новий рівень підняла українська інтелігенція культурництво, заснувавши, за прикладом Львова, культурно-освітні товариства — «Просвіти». Перші з них в Наддніпрянській Україні було засновано в Одесі і Катеринославі у 1905 р. У 1906 р. розпочала діяльність «Просвіта» у Кам'янець-Подільському, в 1907 р. — у Житомирі, Чернігові, Миколаєві та Києві. На початок 1908 р. в Україні діяло вже дев'ять «Просвіт» у великих містах і 30 філіалів у селах та містечках. Вони об'єднували найбільш діяльну, активну частину української інтелігенції. Зокрема, чернігівська «Просвіта», яку очолювали М. Коцюбинський та І. Шраг, налічувала в своїх рядах майже 300 членів¹⁰.

Просвітянською інтелігенцією створювались освітні гуртки і курси, бібліотеки, видавалась українською мовою науково-популярна література, художні книги, календарі, довідники. Одна з найбільших просвіт — Київська — за чотири роки свого існування організувала 25 літературно-музичних вечорів і концертів з української тематики, 80 популярних лекцій, 30 читань, видала 36 популярних брошур тиражем 164 тис. примірників та «Каталог книжок для українського читання». Тут розгорнули свою діяльність такі відомі діячі українського руху, як Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Лисенко, Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдуківський та ін.

---

¹⁰ Лисенко О.В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. Препринт. № 6 (18). — К., 1990. — С. 21.

Певну роль в національно-культурному відродженні України відіграло і українське духовенство. Воно не було однорідним. З одного боку посилювалась частина українського духовенства, яка, пройшовши російську школу і відірвавшись від народної маси, ставала дуже подібною до російського духовенства, все більше віддалялася від народу, вірно служила царю, а з іншого — зростала та частина українського духовенства, яка не втратила своїх національних коренів, ознак національно-релігійного менталітету, виявляла інтерес до народного життя, прагнення сприяти національно-культурному відродженню.

Духовенство загалом становило в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. велику силу. На українських землях в цей час діяло 10333 церкви та 105 монастирських осель. Чорне духовенство налічувало в цей час 4,5 тис осіб, а біле — понад 21 тис. На початку XX ст. в Україні діяло 31 духовне училище, 9 семінарій та духовна академія. 85% слухачів духовних семінарій становили вихідці зі священницьких родин. Водночас загальний рівень освіти священників не був високий. У 1908 р. вищу освіту мали лише 21% протоієреїв та 1,6% священників. Більш доступною була середня духовна освіта. Її мали 94% священнослужителів, 60% дияконів та 46% псаломщиків. Однією з причин такого становища було падіння авторитету залежної від самодержавства церкви, її не демократизм. 60% випускників семінарій ставали на шлях світської кар'єри, а значить ще під час навчання цікавились і жили проблемами світського життя.

В кінці XIX — на початку XX ст. дух оновлення все активніше охоплює середовище духовенства. В духовні навчальні заклади проникають ідеї свободи, демократії, національно-релігійних і мовно-культурних устремлінь. В семінаріях, академії організуються українофільські гуртки. Національний рух українського духовенства був спрямований на відродження української школи, православних культурних традицій. Про його національно-культурницький потенціал свідчить той факт, що немало відомих в ті і пізніші часи політиків, діячів освіти, науки і культури були або вихідцями із священницьких родин, або самі пройшли етап духовної освіти. Серед них: В. Доманицький, П. Филипович, Є. Борисов, С. Петлюра, В. Блакитний, В. Голубович, В. Садовський, Е. Терлецький, О. Саліковський, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Дурдуківський та багато інших. Дітям духовенства через можливості батьків був більш відкритий шлях до освіти, а українська стихія сільського життя сприяла формуванню національної самосвідомості, власного національного «я».

На відміну від народників 1870-х років покоління С. Єфремова і В. Дурдуківського тісно пов'язувало ідеали демократії та соціальної справедливості з боротьбою за національну волю.

У національному відродженні царизм вбачав основну загрозу «російській православній цивілізації». Розпочалась реакція в ході якої значну кількість здобутків революції було втрачено. Вже у 1908 р. Сенат Росії оголосив україномовну культуру і освітню діяльність шкідливою для імперії, такою, «що може викликати наслідки, які загрожують громадському спокою»¹¹. Нависла загроза над «Просвітами», українськими бібліотеками, друкарнями, Російський прем'єр-

---

¹¹ Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 276.

міністр П. Столипін виступив ініціатором істотного обмеження автономії Фінляндії. В 1910 р. за наказом його уряду були закриті українські культурні товариства, видавництва, заборонено читати лекції українською мовою, продавати українські книги, створювати будь-які неросійські клуби, проводити концерти та вечори українською мовою¹². Згодом цар Микола II прийняв указ про заборону всієї української преси. У березні 1911 р. уряд П. Столипіна не дозволив відзначення 50-річчя від дня смерті Т.Г. Шевченка. А в Києві П. Столипін заявив: допоки він живий, пам'ятника Шевченкові у «матері міст руських» не буде¹³.

Протягом 1905–1912 рр. Міністерство освіти Російської імперії закрило в Україні 12 приватних гімназій, звільнило 32 директорів та 972 учителів, 822 учителів направило в інші школи за намагання запровадити у викладанні українознавчу тематику. VII дворянський з'їзд у Москві прийняв постанову про неприпустимість вживання інших мов у навчальних закладах Росії. Всім чиновникам в Україні аж до 1917 р. платили 50% надбавки до заробітної плати за «обрусение края».

Попри це українське національне відродження набирало сили. Зростав прошарок національно свідомої інтелігенції, зростали масштаби її діяльності, вплив на соціально-культурне й економічне життя суспільства. Українська національна інтелігенція стала основною рушійною силою національного відродження. Активізувалися зв'язки між західними і східними українцями, їх національна інтеграція. Серед широких мас населення зростав інтерес до української мови, історії, культури, формувалася національна самосвідомість українців. Національно-визвольний рух як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні еволюціонував від культурно-просвітницького до політичного етапу, появи гасла про політичну самостійність України.

Новий етап у розвитку національно-культурного відродження відкрила Українська революція. Центральною радою було намічено широку програму розвитку національної культури, освіти та науки. У березні 1917 р. у Києві відкрито Першу українську гімназію та 2-гу Кирило-Мефодіївську гімназію, започатковано Українську педагогічну академію, намічено заходи для переведення шкіл на українську мову навчання. Українська інтелігенція, родини діячів культури залишались рушійною силою культуро творчих процесів.

---

¹² Украинский вопрос. — Спб., 1914. — С. 61–62.

¹³ Див.: *Грабовський Сергій*. Міф Столипіна: химерний і небезпечний // Тиждень. — 2011. — 18 вересня.

**УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ДВИЖЕНИИ
ЗА НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ
(вторая пол. XIX — нач. XX вв.)**

Святослав Даниленко (аспирант кафедры Истории и этнополитики института Украинской филологии Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, swdan@ua.fm)

В статье рассматривается роль украинской интеллигенции в культурном развитии в период, который получил название «национальное возрождение» — вторая половина XIX — начало XX вв.

Ключевые слова: украинская культура, национальное возрождение, интеллигенция, имперская политика.

**UKRAINIAN INTELLECTUALS IN THE MOVEMENT
FOR NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL
(the second half of the 19th — the early 20th century)**

Sviatoslav Danylenko (Postgraduate of the Department of History, Ethnic and Political Studies, the Institute of Ukrainian Philology, Mykhailo Dragomanov National Pedagogical University, swdan@ua.fm)

The article examines the role of the Ukrainian intellectuals in the process of cultural building in Ukraine during the second half of the 19th and the early 20th century. This period is called «national revival».

Keywords: Ukrainian culture, «national revival», intellectuals, imperial policy.